

RUSUH Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi/RUSUH Uşak University the Journal of
Faculty of Islamic Sciences

ISSN: 2791-7398

December/Aralık 2022, 2 (2): 339-355

rusuhdergisi@usak.edu.tr

**Sıddîk Hân, Muhammed Abduh ve Ömer Rıza Doğrul'un Tefsîr Mukaddimeleri: Kur'ân İlimleri
ve Tefsîr Usûlüne Dair İnceleme**

*Tefsir Introductions Of Siddik Hân, Muhammed Abduh And Omer Riza Doğrul: A Review Of The
Qur'anic Sciences And The Methodology Of Tafsir*

Mehmet Aydemir

Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tefsir Ana Bilim Dalı
PhD Student, Ankara University, Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic Science
Ankara, Türkiye

mehmet.aydemir.957@gmail.com

orcid.org/0000-0003-0775-5257

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi/Received: 07.09.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 01.12.2022

Yayın Tarihi/Published: 29.12.2022

Cilt/Volume: 2

Sayı/Issue: 2

Sayfa/Pages: 339-355

Atıf/Cite as: Aydemir, Mehmet. "Sıddîk Hân, Muhammed Abduh ve Ömer Rıza Doğrul'un Tefsîr Mukaddimeleri: Kur'ân İlimleri ve Tefsîr Usûlüne Dair İnceleme [Tefsir Introductions Of Siddik Hân, Muhammed Abduh And Omer Riza Doğrul: A Review Of The Qur'anic Sciences And The Methodology Of Tafsir]". *Rusuh Uşak Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi - Rusuh Uşak University the Journal of Faculty of Islamic Sciences* 2/2 (Aralık 2022): 339-355

İntihal/Statement of Publication Ethics: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, Turnitin kullanılarak benzerlik raporu alınmış ve araştırma/yayın etiğine uygunluğu onaylanmıştır. /This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using Turnitin, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright: 2022 by Uşak University, Faculty of Islamic Sciences, Uşak, Türkiye.

SİDDİK HÂN, MUHAMMED ABDUH VE ÖMER RIZA DOĞRUL'UN TEFSİR MUKADDİMELERİ: KUR'ÂN İLİMLERİ VE TEFSİR USÛLÜNE DAİR İNCELEME

Öz

İnsanları dalâletten hidâyete sevk etmek için indirilen Kur'ân-ı Kerim, tarih boyunca farklı yorumlarla karşı karşıya kalmıştır. Âlimler, bu farklı yorumlardaki metodlarını/yöntemlerini tefsîrlerinin mukaddimelerinde açıklamışlardır. Mukaddimeler İslâmî ilimlerdeki eserlerin ana içeriğini oluşturan ve esere bir nevi başlangıç olan giriş yazılarıdır. Bu sebeple eser incelemelerinde öncelikle mukaddimeler göz önüne alınmıştır. Biz de bu çalışmada İslâm dünyasının farklı bölgelerinde ve birbirine yakın zamanda yaşamış Siddîk Hasan Hân (ö. 1832-1890), Muhammed Abduh (ö. 1849-1905) ve Ömer Rıza Doğrul'un (ö. 1893-1952) tefsîrlerinin mukaddimelerinde ortak veya herhangi iki âlimin ele aldıkları konuları tefsîr usûlleri ve Kur'ân ilimleri açısından inceleyeceğiz. Özellikle bu üç âlim, yaşadıkları dönemlerde Kur'ân'ı anlama noktasında kendilerine has görüşler serdetmeleri açısından önemli kişiliklerdir. Yazdıkları eserler hali hazırda İslam dünyasında etkilerini sürdürmektedir. Çalışma ana iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde müfessirlerin tefsirleri, usûl açısından: Tefsîr ilminin konusu ve kısımları, tefsîr Yöntemi, Hz. Peygamber ve Sahabe tefsîri, tasavvufî tefsîr, re'y tefsîri, İsrâiliyât; ikinci kısımda: Kiraât, Mekki-Medenî, Nâsîh-Mensûh konuları irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsîr, Mukaddime, Siddîk Hasan Hân, Muhammed Abduh, Ömer Rıza Doğrul.

TEFSİR INTRODUCTIONS OF SİDDİK HÂN, MUHAMMED ABDUH AND OMER RIZA DOĞRUL: A REVIEW OF THE QUR'ANIC SCIENCES AND THE METHODOLOGY OF TAFSİR

Abstract

The Qur'an, which was revealed to guide people from aberration to guidance, has faced different interpretations throughout history. Scholars have explained their methods in these different interpretations in the introductions/muqaddimahs of their tafsir. Muqaddimahs are the introductory texts that constitute the main content of the works in Islamic sciences and a kind of beginning to the work. For this reason, muqaddimahs have been taken into consideration in the analysis of works. In this study, we will examine the common issues in the muqaddims of the tafsirs of Siddiq Hasan Khan (ö. 1832-1890), Muhammad 'Abduh (ö. 1849-1905) and Ömer Rıza Doğrul (ö. 1893-1952), who lived in different regions of the Islamic world and in close proximity to each other, in terms of tafsîr methods and Qur'anic sciences. These three scholars are important figures in terms of their unique views on understanding the Qur'an in the periods in which they lived. Their works are still influential in the Islamic world. The study consists of two main parts. In the first chapter, in terms of the exegesis methods of the commentators: The Subject and Parts of Tafsir Science, Tafsir Method, Interpretation of the Prophet and the Companions, Sufi Tafsîr, Re'y Tafsîr, İsrâiliyât; In the second part: The subjects of Qiraat, Makki-Madani, Nâsîh-Mansûh were examined.

Keywords: Tafsîr, Introduction/Moqaddimah, Siddîq Hasan KHân, Muhammed Abduh, Omer Rıza Doğrul.

Giriş

Âlimler, Kur'ân'ın daha iyi anlaşılması için Kur'ân ilimleri veya tefsîr usûlü adı altında eserler kaleme almışlardır. Bunlar, Kur'ân'ın daha iyi anlaşılması için yazılan müstakil eserlerdir. Bu eserlerde çeşitli ilimler farklı bakış açılarıyla irdelenmekte, murâd-ı ilâhînin anlaşılması için gayret sarf edilmektedir.

İslâmî ilimler alanında yazılan hemen hemen bütün eserlerde esere giriş mahiyetinde mukaddimeler kaleme alınmaktadır. Bu mukaddimeler, müellifin meramını anlatması açısından esere bir giriş sağlamaktadır. Ayrıca müellif, eserinde takip ettiği metodu, kullandığı kaynakları da bu kısımda dile getirmektedir. Tefsir ilmi açısından bakıldığında ilk dönem müfessirlerde mukaddime örnekleri görülmekle beraber bu kültürün şekillenmesi ve gelişmesinde İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) önemli rol aldığı dile getirilmektedir. Fakat o, tefsirinde "mukaddime" kelimesine yer vermemektedir.¹ Bu kavramı terim olarak ilk kullanan kişinin Arap dilbilimci Câhız (ö. 255/689) olduğu iddia edilmektedir.²

Erken dönem tefsir eserlerinin giriş kısımlarında "mukaddime" veya "mukaddimetu'l-müellif" şeklinde başlıklar bulunmaktadır.³ Burada müfessirlerin, tefsîr usûlleri ve nâsih-mensûh, i'câzu'l-Kur'ân, esbâb-ı nüzûl, Mekkî-Medenî, mübhemâtu'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân gibi Kur'ân ilimlerine yaklaşımları, müfessirlerin tefsirinde kullandıkları kaynakları, tefsirlerini kaleme alma sebeplerine yer verilmektedir. Ayrıca müfessirlerin Kur'ân'ın nüzûlü, cem'i, kitâbeti/yazılması, istinsâhı, kırâati, tertibi gibi Kur'ân tarihi ve sahabe ve tabîin tefsirleri, ilk dönem müfessirlerin tefsirleri, tefsirin gelişim merhaleleri gibi tefsir tarihini ilgilendiren hususları özetle inceledikleri mukaddimeleri vardır. Bu sebeple mukaddimeler, müfessirin tefsiri ve metoduna ilişkin müracaat edilebilecek öncelikli kısımlardır.⁴ Özellikle bu mukaddimeler, Kur'ân ilimleri ve tefsir usûlleri açısından incelendiğinde bu ilmin ilk örneklerini oluştururlar. Bu sebeple Adnan Zarzûr, "mukaddime" veya "mukaddimeler" biçimindeki giriş mahiyetindeki yazıların Kur'ân'ı anlamada kolaylık sağlayan ilimleri içerdiğini ifade etmektedir.⁵

Bu çalışmamızda biri Mısır diğeri Hindistan bir diğeri de Türkiye'de yaşamış olan üç müfessirin tefsîrlerine yazdıkları mukaddimeleri tefsîr usûlü ve Kur'ân ilimleri bağlamında inceleyeceğiz. Bu müfessirlerden biri olan Siddik Hân, 1832-1890 yılları arasında Hindistan'da yetişen bir âlimdir. O, Hindistan'da fikri bir hareket olarak doğan Ehl-i Hadîs ekolünün kurucularındandır. Tefsîrinin mukaddimesi yirmi sayfadır.⁶ Muhammed Abduh, 1849-1905 yılları arasında Mısır'da yaşamış ve İslâmî çağdaşlaşmanın öncüsü sayılmıştır. Mukaddimesi - Reşid Rıza'nın da eklediği mukaddimeyle beraber-⁷ toplam yirmi dokuz sayfadır.⁸ Ömer Rıza

¹ Yakup Bıykoğlu, "Rivayet Türü Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Bilgisi Bağlamında Değeri (Hüseyin el-Begavî, Muhammed İbnu'l-Cevzî ve İbn Kesîr Örneği)" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1(2019), 40.

² Ali Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 1.

³ Bıykoğlu, *Rivayet Türü Tefsir Mukaddimeleri*, 40.

⁴ Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimeleri*, 16.

⁵ Adnan Zarzûr, *Ulûmu'l-Kur'ân medhal ilâ tefsîri'l-Kur'ân be beyânu i'câzih* (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1412/1991), 123.

⁶ Siddik Hasan Hân, *Fethu'l-beyân fi makâsidi'l-Kur'ân* (Beyrut: Mektebetu'l-'Asriyye, 1412/1992), 1/9-29.

⁷ "Tefsîru'l-menâr/Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakim" adlı eser, Muhammed Abduh'un Nisâ Sûresi 125. âyetine kadar ki olan kısmına dair tefsîr notlarının öğrencisi Reşid Rıza tarafından bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Ardından Reşid Rıza da tefsîri, Yûsuf Sûresinin 52. âyetinin sonuna kadar hocasının yöntemiyle devam ettirmiştir. Eserde iki mukaddime vardır. Bunlardan biri Abduh diğeri de öğrencisi Reşid Rıza'ya aittir. Biz eserdeki düşüncelerin Abduh'a

Doğrul ise 1893-1952 yılları arasında Türkiye'de yaşamış ilim adamı ve siyasetçi kişiliği olan bir mütefekkindir. Kendisi meal-tefsîr yazarlarının öncülerinden sayılmaktadır. Yazmış olduğu meal-tefsîrinin mukaddimesi toplam iki yüz sayfa olup⁹ çalışmamıza konu olan ilgili bölüm ise birinci bölümü oluşturan altmış dört sayfalık kısımdır.¹⁰

Bizim bu üç müfessiri seçmemiz; onların İslâm dünyasının dağınık bir dönemine rastlamaları ve dolayısıyla buldukları her üç bölgede de farklı İslâm anlayışlarının açığa çıkması ve birbirlerine yakın zamanda yaşamalarından kaynaklıdır. Ayrıca her üç müfessirin hem kendi ülkeleri tarafından hem de diğer ülkelerce tanınmış olmaları da bizleri onların mukaddimelerini incelemeye sevk eden âmillerdendir.

Araştırmamız iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde müfessirlerin mukaddimelerindeki tefsîr usûlü yöntemlerini inceledik. İkinci bölümde de mukaddimelerinde ele aldıkları Kur'ân ilimlerini göz önüne aldık. Yöntem olarak ise ele alınan başlıkla ilgili eğer varsa üç müfessirin yoksa herhangi iki müfessirin değindiği ortak konuları irdeledik. Tefsir istilâhında, tefsîr usûlü kavramı son dönemlerde açığa çıkan bir adlandırma olup ilk dönemlerde Kur'ân ilimleri kavramı kullanılmaktadır. Ayrıca Kur'ân ilimleri ve tefsir usûlü kavramları arasında bazı farklar bulunduğundan¹¹ biz müfessirlerin mukaddimelerini hem tefsir usûlü hem de Kur'ân ilimleri açısından ikiye ayırarak inceleyeceğiz.

1. Tefsîr Usûlü

Tefsir usûlü, Kur'ân'ı anlayıp yorumlayabilmek için takip edilmesi gerekli olan metotları öğreten ilim dalıdır.¹² Şöyle de tanım yapılabilir: Tefsîr usûlü, tefsîre ait kaideler koyar ve Allah'ın kelâmını açıklamada ideal yolu açıklar.¹³ Her müfessir, yaşadığı çağın etkisi, ilmi birikim ve anlayışına uygun bir yöntemle Kur'ân'ı tefsîr etmektedir. İncelediğimiz müfessirlerin tefsîr usûlüne yaklaşımları farklı farklı olup aşağıda gelecektir.

1.1. Tefsîr İlminin Konusu ve Kısımları

Sıddık Hân, tefsîr yapacak kişinin bilmesi gereken hususları Zemahşerî'den alıntı yaparak şu sırayla zikretmektedir: Lügât, nahiv, sarf, istikâk, me'ânî, beyân, bedi', kıraât, kelâm, fıkıh usûlü, esbâb-ı nüzûl, kıssalar, nâsih-mensûh, fıkıh, mücmel ve müphemî tefsîri için hadisler ve vehbî ilim ki bu ilim, bildikleriyle amel edenlere Allah'ın verdiği bir ilimdir.¹⁴

Muhammed Abduh da Sıddık Hân gibi müfessirlerin bilmesi gereken hususları sıralamaktadır. Fakat Sıddık Hân'dan farklı olarak o, bilinmesi gereken hususları dönemde açığa çıkan kavramlarla ve nüzûl dönemine önem vererek incelemiştir. Bu da Abduh'un diğer

---

ait olmasından dolayı onun mukaddimesini esas aldık. Ayrıca konuyla ilgili bilgi var ise Reşid Rıza'nın da mukaddimesinden faydalandık.

⁸ Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 1366/1947), 1/2-31.

⁹ Eserin diğer bölümleri "Dinin Esasları", "İslâm'ın Ameli Esasları" gibi konulara hasredilmiştir. Bu konular Kur'ân ilimleri ve tefsîr usûlünün konularından olmadığından bu çalışmada irdelenmeyecektir.

¹⁰ Ömer Rıza Doğrul, *Tanrı Buyruğu* (İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kağıtçılık T.L.Ş., 1955), 1/3-67.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Görener, "Tefsir Usûlü ve Kur'ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, (2009), 227-240.

¹² Zeki Duman, *Uygulamalı Tefsîr Usûlü ve Tefsîr Tarihi* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992), 52.

¹³ Ömer Dumlu, *Tefsîr Usûlü* (İzmir: Tibyan Yayınları, 2017), 16.

¹⁴ Sıddık Hân, *Fethu'l-beyân*, 1/17. Müfessirin bilmesi gereken hususlar hakkında bkz. Râgıp el-İsfehânî, *Tefsîre Giriş (Mukaddimetu tefsîri'r-Râgıb)*, trc. Celalettin Divlekçi (İstanbul: Klasik Yayınları, 2021), 107-111.

müfessirler gibi salt nakilci olmadığını göstermektedir. Abduh sırasıyla şu hususları irdelemektedir:

1- Kur'ân'da yer alan müfredâtın gerçek anlamlarını anlama: Tefsîru'l-Menâr sahibi Abduh, müfessirlerin Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemdeki ilk muhatapların kullandıkları dili "falanca şöyle dedi, böyle dedi" şeklinde değil de ilk muhatapların o dili kullanım biçimlerini tahkik ederek tespit etmeleri gerektiğine dikkat çekmektedir.

Abduh'a göre müfessir, Kur'ânî bir terimin doğru anlamını elde etmek için o terimin tarihi seyri içerisindeki anlamlarını göz önüne almalı ve Kur'ân'daki kelimeleri, sonradan kazandıkları anlamlardan arındırmalı ve bu anlamlara bağlı olarak oluşan terimlerden ayırmalıdır. O, müfessirlerin ilk üç asırdan sonra oluşan kavramlarla Kur'ân'ı tefsîr ettiklerini belirtip gerçek bilim adamının Kur'ân'da yer alan kelimeleri, nüzûl dönemini dikkate alarak açıklaması gerektiğini ve bunun da Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsîriyle olacağını söylemektedir. Abduh bu bağlamda Kur'ân'daki bir kelimenin farklı yerlerde farklı anlamlarda kullanıldığını iddia ederek asli anlamın bulunması noktasında hem müfessirlerin yöntemlerini eleştirmekte hem de onlara yeni bir yöntem sunmaktadır.¹⁵

2- Kur'ân üslubuna vukûfiyet: Tefsîr yapacak kimsenin Kur'ân'ın farklı üsluplara sahip olduğunu bilmesi gerekir. Bu farklı üsluplara vukûfiyet ise belagât üzerine uzun süre çalışmalar yaparak elde edilir. Ancak Abduh, kişi her ne kadar Kur'ân üslubuna vukûfiyet sağlasa da Allah'ın kelimelerindeki muradı tam ve eksiksiz anlayamaz görüşündedir. O, bir kişinin Kur'ân-ı Kerim'den ancak hidâyetine vesile olacak kadar bilgi elde etmesinin mümkün olduğunu ifade eder.¹⁶

3- İlm-i ahvâl-i beşer: Kur'ân, yaratılışla ilgili durumları, insanların doğasını ve insanlık tarihinde geçerli olan ilahî sosyal yasaları içerdiğinden dolayı Abduh bir müfessirin insanlık tarihini bilmesi gerektiğini belirtir.

4- Kur'ân'ın insanlığı hidâyete erdirmeye metodunu bilme: Tefsîr yapacak kimsenin âyetleri kavrayabilmesi için âyetlerin nâzil olduğu dönemde yaşayan Arapların ve diğer kavimlerin durumlarını bilmesi gerektiğini iddia eder.¹⁷

5- Rasullulah ve ashabının yaşantıları yani siyerinin bilinmesi.¹⁸

Abduh, -müfessirin bilmesi gereken ilimler bahsinde de görüleceği üzere- mukaddimesinde semantik biliminin önemini göz ardı etmez. O, müfessirlerin bu yöntemi göz ardı edip kendi dönemlerinde yeni anlamlar kazanmış kavramlarla Kur'ân'ı tefsîr etmelerini eleştirir. Bu kavramların asli manalarına ulaşmanın ise Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsîr edilmesiyle mümkün olacağını ekler. Ayrıca siyer ilminin önemine dikkat çekerek Hz. Peygamber ve ashabının yaşantısının bilinmesinin elzem olduğuna dikkat çeker. Bunun yanında diğer peygamber kıssalarının bilinmesinin gerekliliği üzerinde durur. Abduh'un 'Kur'ân'ın muradı tam eksiksiz anlaşılabilir' görüşünün geçerli olmadığı taraftarıyız. Anlaşılabilir için indirilen Kur'ân'ın doğru anlamının nâzil olduğu dönem çerçevesinde anlaşılmasının mümkün olduğu ve bunda o dönemin kültürel, coğrafi, inanç vb. anlayışlarının açığa çıkarılmasıyla mümkün olacağını söyleyebiliriz.

¹⁵ Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 1/21.

¹⁶ Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 1/22.

¹⁷ Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 1/22-23.

¹⁸ Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 1/23-24.

Müfessir Sıddîk Hân, tefsîri üç kısma ayırmaktadır. Bunlar:

1- Allah'ın, yarattıklarından hiç kimseyi muttali kılmadığı tefsîr. Bunlar: Kitabının sırları, isimlerinin ve sıfatlarının hakiki bilgisi. Bu kısımdaki konularda hiç kimsenin konuşma, yorum yapma yetkisi yoktur.

2- Allah'ın kitabının sırlarına peygamberini muttali kıldığı tefsîr. Bu konular hakkında yalnızca o ve onun izin verdikleri konuşabilir. Sûrelerin baş kısımları (hurûf-ı mukata'a) bu kısımdandır.

3- Allah'ın peygamberine öğrettiği ve öğretilmesini emrettiği ilimler. Bunlar: Esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensûh, lügât, kıraât, geçmiş ümmetlerin kıssaları gibi ancak nakil yoluyla bilinen ilimler ve lafızları araştırma ve inceleme yoluyla elde edilen ilimlerdir. Sıddîk Hân bunları iki kısma ayırmaktadır: Te'vilinde ihtilaf olunan müteşabih âyetler ve üzerinde ittifak edilen irab, fer'î-aslî hükümlerin istinbâtı ve belagât çeşitleri.¹⁹

Muhammed Abduh ise eleştirel bir şekilde tefsîrin iki kısım olduğunu belirtir: Birincisi: İçi boş, kupkuru, Allah'tan ve kitabından uzaklaştırıcı mahiyette olan tefsîr. Abduh, buna örnek olarak lafızların tahliline, cümlelerin irabına önem veren tefsîrlerin bu şekilde olduğunu, bu tür çalışmalara tefsîr demenin uygun olmadığını söyler. İkincisinin ise Kur'ân'da yer alan müfredâtın gerçek anlamlarını anlama, Kur'ân üslubuna vukûfiyet, İlm-i ahvâl-i beşer, Kur'ân'ın insanlığı hidâyete erdirme metodunu bilme ve Rasullulah ve ashabının yaşantıları yani siyerinin bilinmesi hususların göz önüne alınarak yapılan tefsir olduğunu iddia eder. Ayrıca bu çeşidin müfessirin amaca ulaşması için elzem olduğunu ifade eder.²⁰

Ayrıca tefsîrin şu sekiz çeşidini de saymaktadır:

1- Kur'ân'ın üslupları, manaları ve belagât türlerine bakarak onun ne denli âlî bir kelim olduğunu öne çıkarmak amacıyla yapılan tefsîr.

2- İrab ağırlıklı tefsîr.

3- Kıssaların araştırılması yoluyla yapılan tefsîr.

4- Garîb kelimeleri açıklayan tefsîr.

5- Ahkâm tefsîri.

6- İnançla ilgili konulara önem veren tefsîr.

7- Züht ve takvayı, tasavvufi meyilleri öne çıkaran tefsîr.

8- İşârî tefsîr.

Müfessir Abduh, bu sekiz tefsîr türünden biri üzerinde durmanın İlahî Kelam'ın maksadından uzaklaştıracağını belirterek asıl olanın Kur'ân'ı, bir dinin kutsal kitabı ve Allah'ın âlemlere hidâyeti olarak görmek olduğunu söyler.²¹

Görüldüğü üzere Sıddîk Hân, bu ilmin konusunu, amacını ve bu ilmin çeşitlerini incelerken gelenekçi/muhafazakar ulemanın çizmiş olduğu çerçevenin dışına çıkmamıştır. Özellikle tefsîri üç kısma ayırmasıyla İbn Abbâs'ın yapmış olduğu taksimata benzer bir taksimatta bulunduğu

¹⁹ Sıddîk Hân, *Fethu'l-beyân*, 1/17.

²⁰ Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 1/24-25.

²¹ Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 1/17-18.

görülmektedir.²² Abduh ise müfessirlerin Kur'ân'ın asıl mesajını nakletme noktasında hataya düştüklerini ve onun hidâyet noktasını göz ardı edip -bir nevi- kendi ilmi birikimlerini Kur'ân'a yansıttıklarını söyleyerek bu yöntemi asıl verilmek istenen mesajı gölgede bıraktığı için eleştirmektedir. Ayrıca salt eleştiride bulunup konuyu kapatmamakta, çeşitli açılardan bu hususun düzeltilmesi adına yöntemler sunmakta ve tefsîrini bu yöneme göre oluşturduğunu da belirtmektedir.

Murâd-ı İlâhî'yi tam ve eksiksiz anlama noktasında bunun imkânsızlığını dile getiren Abduh ve Siddîk Hân'ın bu konuda aynı fikirde olduklarını belirtmemiz gerekmektedir. Fakat anlaşılacak için indirilen kutsal kitabın tam anlamıyla anlaşılacağı iddia edilmesi garabettir. Aslında Kur'ân'ın indirildiği dönemde yaşayan sahabe şu anda bizler için anlaşılabilir olduğu iddia edilen hususları anlamaktaydılar. Hz. Peygamber'in vefatından bir müddet sonra Kur'ân kitaba dönüştürülmüştür. Kitaplaştırma ve usûl âlimlerinin daha sonradan açığa çıkardıkları "sebebin hususiliği hükmün umumiliğine mani' değildir" kaidesi neticesinde Kur'ân, tarih üstü bir okumaya tabi tutulduğunu buna karşın nâzil olduğu dönemin kültürü ve âyetlerin hangi sebep üzerine nâzil oldukları son dönem alimleri tarafından çoğu zaman göz ardı edilmiştir.²³ İşte biz de bu sebeplerden kaynaklı murâd-ı İlâhî'nin Kur'ân'ın nâzil olduğu ilk dönemlerde anlaşılması noktasında bir sıkıntının olmadığını düşünmekteyiz.

1.2. Tefsîr Yöntemi

Tefsîr yöntemiyle ilgili olarak her üç müfessir de görüşler belirtmişlerdir. Siddîk Hân'a göre Kur'ân tefsîrinde hakiki veya mecaz fark etmeksizin lügavî tefsir ve Hz. Peygamber'den gelen tefsîr diğer her şeye önceliklidir. Hz. Peygamber'den gelen tefsîre hiçbir şekilde muhalefet edilmez. Peygamberden sonra sahabilerin, Hz. Peygamber'den bir şey işitmeden konuşmayacaklarının bariz bir şekilde bilindiğini, sahabe dışındaki tabînin ve diğer kişilerin tefsîrinin de eğer rivâyet yoluyla gelmişse sıhhatinin incelenip öyle alınması gerekir. Bununla beraber o, tabînin salt kendi görüşlerinin alınmasına ise gerek olmadığını ve bunların hüccet de olamayacağını ekler.²⁴ Müfessir Abduh ise tefsîr çeşitlerini eleştirdikten sonra "mananın izin verdiği ölçüde belagât yönlerini ortaya koymak, Kur'ân'ın fesahât ve belagâtına uygun düşecek biçimde irab ile ilgili açıklamalar yapmak, irab açıklamalarını gramer kitaplarının izahlarından farklı bir biçimde terimlere boğmadan yapmak ve bu yöntemi usûl kuralları ile ilgili nüktelere temas ederken de devam ettirmek"²⁵ şeklinde dile getirerek yöntemini ifade etmektedir.

Siddîk Hân, yöntem hususunda rivâyet ve dirâyet yöntemini biraraya getiren tefsîr yazmak istediğini belirtmektedir. Fakat bunun yanında en büyük tehlike olan re'y ile tefsîrden uzak kaldığını, kitap-sünnete bağlı, her türlü bidatten sakınan bir grubun istemesi ve Ebû Said el-Hudrî'nin Hz. Peygamber'den "Yeryüzünün bölgelerinden insanlar dini anlamak için size geldiklerinde onlara hayrı vasiyet edin" hadisinin de teşvikiyle bu tefsir işine giriştiğini dile getirmektedir. Yöntem hususunda da kendisinin din ilimlerinde selefin yoluna bağlı olduğunu

²² Hem bu rivâyet hem de Taberî'nin bu taksim hakkındaki yorumu için bkz. Muhammed b. Cerîr b. Yezid Ebû Cafer et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (b.y.: Müessesetu'r-Risale, 1420/2000), 1/75-76.

²³ Mehmet Aydemir, "'Ey İnsanlar!' Ve 'Ey İman Edenler!' İlahî Hitaplarıyla Kimler Kastediliyor? Mukâtil B. Süleyman Tefsiri Kapsamında Bir İnceleme" *Türkiye Sosyal Bilimler Sempozyumu*, ed. Abdullah Demir (Ankara: Oku Okut Yayınları, 2022), 140.

²⁴ Siddîk Hân, *Fethu'l-beyân*, 1/18, 21.

²⁵ Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 1/19, 14-15.

söylemektedir. Ayrıca uyuyanları uyandırmak ve ağırdan alanları teşvik etmek amacıyla orta hacimde bir eser yazdığını da eklemektedir.²⁶

Ömer Rıza Doğrul, tefsîr kaideleri diye açtığı bir bölümde müteşabih âyetlerin tefsîri hususunda bir nevi yöntem olabilecek şu esas belirtmektedir:

“Kur’ân-ı Kerim tefsîrinde başlıca esas, muhkem âyetleri kitabın temeli bilmek, müteşabih âyetleri muhkem âyetlere göre tefsîr etmektir. Bunun için Kur’ân’ı evvela bir bütün olarak tetkik etmek, onun bir kısmını diğer bir kısmıyla karşılaştırarak anlamak, bir kısmının tefsîrini diğer kısmının yardımıyla bulmak icap eder. Kur’ân-ı Kerim bu tarzda okunur ve tetkik edilirse bir âyeti ile diğer âyetleri tavzih olunur, kendi kendini tefsîr etmiş sayılır.”²⁷

Üç müfessirin de tefsîrlerindeki yöntemlerinin tam anlamıyla bir olmadığı görülmektedir. Sıddîk Hân ve Abduh’un lügavî tefsîre önem verdikleri görülmekte, Doğrul ise müteşabih âyetlerin tefsîrinin muhkem âyetlerle yapılması gerektiği söylemektedir. Bunun yanında Sıddîk Hân’ın yöntem hususunda selefin yoluna tabi olduğunu ve lügavî tefsire önem verdiğini dile getirmesi onun klasik bir yöntemle; Abduh’un ise tefsir yazma yönteminde tefsirin asıl konusu olmayan gramer bilgilerinden uzak durduğunu belirtmesi onların yöntemlerinin farklı olduğunu göstermektedir. Doğrul ise salt bir şekilde Kur’ân’daki müteşabih hususların ele alınıp yorumlanması yerine bu müteşabihlerin muhkemle beraber tefsir edilmesi gerektiğini belirtip tefsirinde bu hususlara dikkat çektiğini iddia etmektedir.

1.3. Hz. Peygamber ve Sahabe Tefsîri

Her üç müfessir de bu konuya değinmekte ve görüşlerini belirtmektedirler. Şöyle ki Sıddîk Hân, nebevî tefsîrin²⁸ Kur’ân’ın tümüne oranla az âyeti kapsadığını belirtip tefsîr yönteminde merfû olan nebevî tefsîrden faydalanacağını söylemektedir.²⁹ Ona göre zayıf isnatla gelen tefsîre ve her ne kadar isnadı sahih de olsa güvenilir olmayan rivâyete riâyet edilmez.³⁰ İbn Cerîr (ö. 310/923), Kurtubî (ö. 671/1273), İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve Suyûtî (ö. 911/1505) gibi hadis zikredeceği zaman isnadın hepsini hiçbir açıklama yapmaksızın belirteceğini ekler. Ayrıca rivâyetlerin çoğunu Suyûtî’nin “*Durru’l-Mensûr*” adlı eserinden aldığını, bu rivâyetlere dirâyet âlimlerinin tefsîrlerinde bulduğu ve hiçbir rivâyet ehlinin ekmediği şeyleri eklediğini de belirtir.³¹ Bu konuda mukaddimede Abduh’un görüşü bulunmamakla beraber öğrencisi Reşid Rıza, Resullah, ashab ve tabînin âlimlerinden tefsîr hususunda gelen rivâyetlerin bir kısmının bilinmesinin zorunlu olduğunu çünkü sahih bir kanalla Hz. Peygamber’e dayandırılan rivâyetin, Kur’ân tefsîri bağlamında elzem olduğunu, âlim sahabeden gelen âyetlerin lügavî açıklaması ve o dönemin uygulamasına dair sahih haberlerinde -ki bunların sayısının da az olduğunu söyleyerek- öncelikli sırada yer aldığını dile getirir.³²

²⁶ Sıddîk Hân, *Fethu’l-beyân*, 1/20-21.

²⁷ Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 1/49.

²⁸ Nebevî tefsîrin mahiyeti ve sayısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Abdurrahim Muhammed, *Nebevî Tefsîr*, trc. Ömer Dumlu-Mehmet Aydemir (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2022).

²⁹ Sıddîk Hân, *Fethu’l-beyân*, 1/21.

³⁰ Sıddîk Hân, *Fethu’l-beyân*, 1/21-22.

³¹ Sıddîk Hân, *Fethu’l-beyân*, 1/22.

³² Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsîru’l-menâr*, 1/7.

Sıddîk Hân'a göre tefsîrin tevkifliliğinden kaynaklı, sahabenin tefsîri merfû hükmündedir.³³ Ayrıca ona göre sahabeden ve sahabeye tabi olanlardan gelen tefsîr, lafızla ilgili olup lügâta mugayir ise bu tefsîr kabul edilmez.³⁴ Müfessir Doğrul ise Sıddîk Hân gibi sünneti Kur'ân'dan sonra ikinci kaynak olarak kabul eder. Hz. Peygamber'in görevlerinin arasında tebliğ, âyeti yazdırmak -uygun yerine yerleştirmek- ve Kur'ân'ı tefsîr etmenin olduğunu iddia eder. Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı yalnızca sözleriyle değil amelleriyle de tefsîr ettiğini, bunların ilâhî irşâd mahiyetinde olduğunu fakat ilâhî vahiy niteliğinde bulunmadığını; bu sebeple bunların vahy-i hafi şeklinde nitelenebileceğini açıklar.³⁵

Üç müfessir de Hz. Peygamberden gelen tefsîri asıl saydıkları aşikâr olmakla beraber Sıddîk Hân, Hz. Peygamber'den gelen tefsîrin tevkifi olduğunu iddia ederek diğerlerinden biraz daha hassas davranmıştır. Sahabe ve diğer âlimlerden gelen tefsîrin ise söz konusu şer'î bir mesele olduğunda kabul edileceğini, diğer türlü onların da normal bir âlim statüsünde olduklarını iddia eder. Reşid Rıza'nın ise bu konuda hadislerin naklindeki bazı şüphelerden kaynaklı olarak onları tam anlamıyla kabul etmediği görülür. Lakin âyetlerin anlaşılması noktasında bazı hadislerin bilinmesinin elzem olduğunu da ekler. Doğrul ise hadis-sünnet ayırımına giderek hadisten ayrı Hz. Peygamber'in amelinin/sünnetinin de Kur'ân tefsîrinde önemli bir kaynak olduğunu iddia eder.³⁶

1.4. İsrailiyât

İsrailiyât, Yahudi, Hıristiyan ve diğer dinlere ait kültür kalıntılarıyla, dinin gerek lehine ve gerekse aleyhine uydurulup Hz. Peygamber ve onun muasırları olan sahabe ile müteakip nesillere izafe edilen her türlü habere verilen bir isimdir.³⁷

İsrailiyât konusunda Abduh ve Doğrul görüş belirtirken Sıddîk Hân bu konuda mukaddimesinde bir görüş beyân etmemiş ancak tefsîrinde bazı görüşleri dile getirmiştir. Kur'ân'ın tefsîrinde Tevrat ve İncil'in kaynak olarak kullanılıp kullanılmayacağı hususu tartışma konusu olmakla beraber âlimler, temeli olmayan ve şifahî olarak aktarılan uydurma hikâyeleri reddetmişlerdir.

Abduh, tefsîr çeşitlerinden birinin kıssalara ağırlık verilerek yapılan tefsîr olduğunu belirtmektedir. Abduh, müfessirlerin Kur'ân'da yer alan kıssalara, tarih kitaplarından ve İsrailî haberlerden ne buldularsa doldurduklarını, bu hususta tahkik yolu olan Tevrat, İncil ve Ehl-i Kitapça mutemet sayılan kitaplara bakmayıp İslâm'a ve akla uygunluğuna dikkat etmeden alıntıladıklarını ve bu tür rivâyetleri rastgele hiçbir araştırmaya tabi tutmadan naklettiklerini söyleyip onları eleştirmektedir.³⁸ Müellif Doğrul ise Kur'ân-ı Kerim'i diğer kutsal kitaplar arasında onları tasdik ve teyit etmesi açısından üstün bir konumda görmektedir. Kur'ân'ın diğer kutsal kitaplara muheymin/nigehban, aralarındaki ihtilafı hallettiğinden hâkim ve kutsal

³³ Sıddîk Hân, *Fethu'l-beyân*, 1/12.

³⁴ Sıddîk Hân, *Fethu'l-beyân*, 1/21.

³⁵ Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 1/56.

³⁶ Hadis-sünnet arasındaki farklar ve bunların tarihsel gelişimi için bkz. Hayri Kırbazoğlu, "Fazlur Rahman'ın Sünnet/Hadis Anlayışına Bir Katkı", *İslam ve Modernizm Fazlur Rahman Tecrübesi* (1997), 278-290; Mansur Koçinkağ, "Günümüze Ulaşan İlk Metinlerde Hadîs ve Sünnet Kavramı", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (2017), 93-116.

³⁷ Abdullah Aydemir, *Tefsîrde İsrailiyat* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts), 7; Remzi Na'nâa, *el-İsrailiyat ve eseruhâ fi kütübî't-tefsîr* (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1970), 52.

³⁸ Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 1/18. Ayrıca Reşid Rıza'nın Kabu'l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih'e dair benzer yorumu için bkz. Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 1/9.

kitapların kapalı ve muhtasar konularını genişleterek izah etmesi açısından görevli olduğunu ifade etmektedir.³⁹ Doğrul'un bu açıklamalarından onun kutsal kitaplardan nakledilen haberlere itimat edilebileceğine sıcak baktığı anlaşılmakta ve kendisinin de buna yer verdiği görülmektedir.

Siddîk Hân bu konuda tefsirinin mukaddimesinde hiçbir görüş serdetmemiştir. Lakin yaptığımız araştırmada onun da rivâyetlerle desteklenen İsrailî haberlere sıcak bakmadığı ve eserine bu tür haberleri almadığı görülmektedir.⁴⁰

Sonuç olarak her üç müellifin de İsrailî haberlere itimat edilmemesi gerektiği noktasında hemfikir oldukları söylenebilir. Fakat Doğrul'un Kutsal Kitap'tan yapılan alıntı hususunda biraz daha rahat hareket ettiği fark edilmektedir. Zaten İsrailî haberlerin Kur'ân'ı anlamada çoğu zaman pek bir değer de ifade etmediği ortada olmakla beraber müfessirlerin kapalı olan hususları açığa çıkarma arzularından ötürü tefsirlerine yer verdiklerini söyleyebiliriz. Bu da insanın merak duygusundan kaynaklıdır.

1.5. Re'y Tefsîri

Siddîk Hân ve Abduh, mukaddimelerinde bu konu hakkında görüş belirtmiş, Doğrul ise herhangi bir görüş beyân etmemiştir. Re'y tefsîrinin cevazı aşağıda da görüleceği üzere tartışma konusudur. Özellikle belli bir temeli ve metodu olmayan bu yöntem, Hz. Peygamber tarafından sakındırılmıştır. Bu adlandırma âlimler tarafından temelsiz yapılan yorumlar için kullanılmakta ve hoş karşılanmamaktadır. Belli şartlar çerçevesinde yapılan yorumların ise re'y değil dirâyet şeklinde adlandırıldığı görülmektedir.

Siddîk Hân'a göre nehy edilen re'y tefsîrinin beş çeşidi vardır. Bunlar:

- 1- Kendisiyle tefsîrin câiz olduğu ilimler tahsil edilmeden yapılan tefsîr.
- 2- Manasını yalnızca Allah'ın bildiği müteşabih âyetlerin tefsîri.
- 3- Fâsid mezhep sahibinin mezhebini asıl kılıp tefsîri ona tabi ederek yaptığı tefsîr.
- 4- Allah'ın muradı budur' diyen tefsîr.
- 5- İstihsân, hevâ ve taklitle yapılan tefsir,⁴¹ şeklinde sıralanabilir.

Müfessir Siddîk Hân, "Kim Kur'ân'ı re'yiyle tefsîr ederse velev ki isabet etsin hata etmiştir. Kim Kur'ân'ı re'yiyle tefsîr ederse ve bu tefsîriyle hata ederse küfre düşmüştür"⁴² hadisine dayanarak hiçbir âlimin re'yiyle Kur'ân'ı tefsîr edeceğini düşünmediğini söyler.⁴³ Dil bilgisi, meâni ve beyân bağlamında gelen tefsîrlerin lügavî tefsîr olduğunu ve bunların nehy edilen mahza re'y tefsîri olmadığını belirtir.⁴⁴ Reşid Rıza ise re'y tefsirini, usûl ve fûruda bağnazca tavır sergileyen mezhep ve fırkaların, kendi inanç sistemlerini esas kabul edip Kur'ân'ı bu esasları desteklemesi için kullanıp ilgisiz yorumlar yapmalarından dolayı eleştirmektedir. Ona göre bu yöntem bidatlerin en kötüsü olup yerilen re'y tefsîri de budur.⁴⁵

³⁹ Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 1/56-57.

⁴⁰ Abdulhamit Birişik - Cüneyt Eren, "Siddîk Hasan Hân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/93.

⁴¹ Siddîk Hân, *Fethu'l-beyân*, 1/17-18.

⁴² Ebû Davûd Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen* (İstanbul: y.y. 1992), 4/63-64.

⁴³ Siddîk Hân, *Fethu'l-beyân*, 1/18.

⁴⁴ Siddîk Hân, *Fethu'l-beyân*, 1/21.

⁴⁵ Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 1/9.

Sıddîk Hân ve Abduh, yukarıda zikredilen hadisten kaynaklı re'y ile tefsîr ve dirâyetle tefsîr ayırımına giderek re'y ile yapılan tefsîri asılsız haberler ve bâtinî iddialar; dirâyetle yapılan tefsîri ise dil bilgisi, meâni ve beyân yöntemleriyle yapılan tefsîr şeklinde nitelemişlerdir. Özellikle onların hadiste geçen "re'y" kavramıyla bâtinî iddiaları ve temelsiz görüşleri kastetmeleri de bu iddiamızı desteklemiştir. Ayrıca onlar, mezhebi ön kabulü ilke edinerek yapılan tefsîrlerin fâsid nitelikte olduklarını da eklemişlerdir.

1.6. Tasavvufî Tefsîr

Tasavvufî tefsîr anlayışı, müfessirin kalbine doğan ilhamlarla âyetlerin tefsîr edilme yöntemidir. Bu yöntemi kimi âlimler kabul edip kimileri reddetmektedir. Reddedilme sebepleri - Sıddîk Hân ve Abduh'da görüleceği üzere- farklı nedenlerden kaynaklanmaktadır. Özellikle bu anlayışın reddedilmesi bu anlayışın İslâm'ın içinden çıkmadığı kabulünden ve şer'î bazı meselelerde keyfi yorumlarda bulunmasından ötürüdür.⁴⁶

Sıddîk Hân ve Abduh mukaddimelerinde bu konuda fikir beyan ederken Doğrul, bu konuya değinmemiştir. Müfessir Sıddîk Hân, Abduh gibi tasavvufî tefsîr anlayışına sıcak bakmamaktadır. O, genel olarak bu tarzda tefsîr yazan müfessirlerin Arapça kurallarına ve şer'î usûle riâyet etmediklerine ve seleften nakil yapmada senetsiz bir şekilde hareket ettiklerini belirtip bu tür tefsîre de Mahmud b. Hamza el-Kirmânî'nin (500/1106) tefsîrini örnek vermektedir. Sufilerin kelamının tefsîr olmadığını dile getiren Sıddîk Hân, kendini destekleyici olarak da İbn Salâh'ın (643/1245) ve bazı âlimlerin tasavvufî tefsîr hususundaki görüşlerine tefsîrinde yer vermektedir.⁴⁷ Abduh ise tasavvufî tefsîr hakkında, mutasavvıf ve abidlerle ilgili anlatılan haberlere düşkün olanların bu tür haberlerle tefsîr yaptıklarını, bunun sonucunda da Kur'an'ın ortaya koyduğu fazilet ve adap sınırının dışına çıktıklarını söyleyerek onları eleştirmektedir. O, işârî tefsîr bahsinde, müfessirlerin bu tefsîr çeşidinde sufilere ait sözleri ve bâtinî te'villeri birbirine karıştırdığını ve insanların bunu ayırt etmesinin mümkün olmadığını söyleyerek Şeyh-i Ekber Muhyiddin İbn Arabî'ye (632/1240) nispet edilen tefsîrin bu şekilde olduğunu açıklamaktadır. Ayrıca bu tefsîrin meşhur bâtinî Abdurrezzâk el-Kâşânî'ye (736/1335) ait olduğunu da eklemektedir.⁴⁸

Müfessir Sıddîk Hân ve Abduh tasavvufî tefsîri, özellikle bâtinî görüşler içermesi, bu tefsîri yapanların senetsiz konuşmaları ve kendi tecrübeleriyle Allah'ın kitabını tefsîr etmeye kalkmaları sebebiyle eleştirmektedirler. Özellikle Sıddîk Hân'ın eleştirilerinde kendini meşrulaştırma adına tasavvuf anlayışına soğuk bakan İbn Salah'tan alıntı yapması da manidardır. Biz bu hususu onun Ehl-i Hadis ekolüne bağlı olmasına⁴⁹ ve yaşadığı bölgeye bağlamaktayız. Zira bilinmektedir ki o dönemde Hindistan bölgesinde tasavvuf-tarikat anlayışı oldukça yaygındır. Sıddîk Hân'ın da o dönemde oradaki anlayışları bildiğinden o gruplara sıcak bakmadığı söylenebilir.⁵⁰

⁴⁶ Bu tefsîr yönteminin mâhiyeti, kabulü ve tarihçesi için bkz. Süleyman Ateş, *İşari Tefsîr Okulu* (İstanbul: Yeni Ufuk Neşriyat, 1998); Nurullah Denizer, *Kur'an'ın Sûfi Yorumu -Bursevî Örneği-* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019).

⁴⁷ Sıddîk Hân, *Fethu'l-beyân*, 1/15-16.

⁴⁸ Muhammed Abduh - Reşid Rıza, *Tefsîru'l-menâr*, 1/19.

⁴⁹ Abdulhamit Birişik-Cüneyt Eren, "Sıddîk Hasan Hân", 37/ 93

⁵⁰ Bu konu hakkında bkz. Halik Ahmed Nizamî, "Hindistan'da Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/85-92; Abdulhamit Birişik, "Hindistan'da Dini Araştırmalar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/94-101.

2. Kur'ân İlimleri Açısından Tefsîrler

Ulûmü'l-Kur'ân veya Kur'ân ilimleri şu şekilde tanımlanmaktadır: "Kur'ân'a ait olan, Kur'ân'la bağlantısı bulunan ve Kur'ân'ın anlaşılmasına en küçük de olsa bir katkısı bulunan bütün ilimler."⁵¹ Tanımdan da anlaşılacağı üzere Kur'ân'ı ilgilendiren her türlü ilim bu başlığın altına girmektedir. Kur'ân ilimlerinin bazılarının vahye muhatap olanların ifadelerine ve zamansal olarak gelişen şartlara göre oluştuğunu söyleyebiliriz.

2.1. Kıraât

Kıraât, "Kur'ân kelimelerinin nasıl okunacağını ve bu kelimelerle ilgili farklı okuyuş şekillerinin râvilerine nispet edilerek bilinmesi"⁵² şeklinde tanımlanır.

Bu konuya Sıddîk Hân ve Doğrul değinirken Abduh değinmemiştir. Sıddîk Hân, tefsîrinde yalnızca meşhur yedi kıraâti zikretmiştir.⁵³ "Kur'ân yedi harf üzerine indirilmiştir"⁵⁴ hadisinin yorumunu ve ihtilaflarını "*el-İksîr*" adlı eserinde açıkladığını da dile getirmiştir.⁵⁵

Müfessir Doğrul, kıraât hususunda Sıddîk Hân'ın rivâyet ettiği yedi harf hadisini anarak buradaki "harf" in lehçe anlamında olduğunu dile getirir. Kıraât ihtilaflarının Mekke'de değil de Medine'de ortaya çıkmasını ilk dönemde farklı lehçeden kimsenin bu dine girmemesine bağlamaktadır. Doğrul'a göre kıraâtte müsamahalı durum, Kur'ân'ın her kelimesinde olmayıp bazı kelimelerde bulunmaktadır. "Kıraâtteki bu farklılık çokça olsaydı birçok rivâyetin elimizde olması gerekirdi"⁵⁶ şeklindeki yaklaşımı da bu farklılığın az olduğu yönündeki kanaatini göstermektedir.

Kıraât hususunda âlimler farklı görüşler serdetmiştir.⁵⁷ Sıddîk Hân bu konuda mukaddimesinde bu konuyla ilgili tartışmaya girmeyerek meseleyi tefsîr usûlü niteliğindeki eserine bırakmıştır. Doğrul ise kıraat farklılıklarının çıkış noktasına değinmektedir. Ona göre kıraat farklılıkları farklı kabilelerin İslâm dinine girmesiyle başlamaktadır. Özellikle de onun bu farklılaşmada Medine dönemini esas aldığı görülmektedir. Ayrıca o, kelimelerdeki kıraât farklılığının az miktarda bulunduğunu iddia etmektedir. Bu yaklaşımıyla o, kıraat olgusunu ulemanın salt hadis üzerinden ortaya koyduğu yaklaşım yerine, farklı kabilelerin İslâm'a girme tarihini göz önüne alarak ele alması takdire şayandır. Ayrıca bu hususun bizler için bir yöntem olması gerektiğini tavsiye etmekteyiz. Şöyle ki günümüz açısından bizler için anlaşılmaz olan veya zihnimize karışık gelen hususlar, Kur'ân'ın nâzil olduğu dönemdeki sosyal ve toplumsal insan ilişkilerinin esas alınmasıyla daha anlaşılır bir seviyeye geleceğini düşünmekteyiz.

⁵¹ Ahmet Nedim Serinsu, *Kur'ân ve Bağlam* (İstanbul: Şule Yayınları, 2018), 46; Ömer Dumlu, *Tefsîr Usûlü* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2017), 32-33.

⁵² Şemsüddin İbn el-Cezerî, *Müncidü'l-mukriîn ve mürsidü't-talibîn* (b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 9.

⁵³ Sıddîk Hân, *Fethu'l-Beyân*, 1/23.

⁵⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u'l-musnedu's-sahîhu'l-muhtaşar*, tsh. Mustafa Dibu'l-Buga (Şam: Dâru'l-Ulumi'l-İnsaniyye, ts), "Kitabu Fedaili'l-Kur'ân, 5, 27"; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc Müslim, *el-Musnedu's-sahîhu'l-muhtaşar bi nakli'l-'adl 'ani'l-'adl ilâ Resûlillâh*, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1983), "Salatu'l-Müsafirîn, 270".

⁵⁵ Sıddîk Hân, *Fethu'l-beyân*, 1/29.

⁵⁶ Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 1/41-46.

⁵⁷ Muhammed Abdulazim ez-Zerkanî, *Menâhilu'l-irfân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2019), 226-258; Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Otto Yayınları, 2016); İsmail Çalıskan, *Tefsîr Usûlü* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 70-74.

2.2. Mekkî-Medenî

Mekkîlik ve Medenîlik olgusu Kur'ân ilimleri açısından âyet ve sûrelerin hangi zaman aralığında ve nerede inmiş olabileceğine dair bilgi veren bir ilimdir. Bu ilimin tanımı kişinin Mekkî ve Medenîlik olgusuna bakış açısına göre değişmektedir. Kimi ulema bu ayırımı hicretin esas alırken kimisi mekânı esas almakta, başkaları ise Mekke ve Medine halkına hitabı esas alabilmektedir.⁵⁸ Bu konuda müfessirlerden Siddîk Hân ve Doğrul açıklamalarda bulunmuş Abduh ise bu konuya değinmemiştir.

Müfessir Siddîk Hân, Mekkî-Medenîliğin Allah'ın kulları için:

-İslâm'ın ilk dönemlerinde ve son dönemlerdeki hitabın farkı,

-İslâm'ın ilk dönemlerinde farz kıldığı ve son dönemlerinde bunlara eklediği şeylerin bilinmesi,

-Medenî âyetlerin Kur'ân'ın çoğunluğunu oluşturan Mekkî âyetler için nâsîh olması gibi hususlar açısından önemli olduğunu belirtmektedir.⁵⁹

Müfessir Doğrul'un ise Siddîk Hân'a göre âyetlerin Mekkî-Medenîliği hususunda ayrıntıya daha fazla yer verdiği ve tek tek sûrelerin Mekkî-Medenîliğini belirttiği görülür. Kur'ân sûrelerinin yirmi üç senede nâzil olduğunu ve bunların uzun olanlarının birkaç sene içinde; kısa olanlarının ise bir defada indirildiğini iddia etmektedir. Kur'ân'ın 93 sûresinin Mekke'de 21'inin ise Medine'de indiğini söylemektedir. Ayrıca Mekke dönemini 3'e ayırarak her dönemde inen sûreleri belirtmektedir. Bunlar:

Mekke devrinin ilk bölümüne -yani Risalet-i Muhammediyenin ilk beş senesine- ait altmış sûre: (1) Fâtiha, (17) İsrâ, (18) Kehf, (19) Meryem, (20) Tâhâ, (21) Enbiyâ, (50) Kâf, (51) Zâriyât, (52) Tûr, (53) Necm, (54) Kamer, (55) Rahmân, (56) Vâkı'a, (67) Mülk, (68) Kalem, (69) Hâkka, (70) Me'âric, (71) Nûh, (72) Cin, (73) Müzzemmil, (74) Müddessir, (75) Kiyâme, (76), (76) İnsân, (77) Murselât, (78) Nebe', (79) Nâziât, (80) 'Abese, (81) Tekvîr, (82) İnfîtâr, (83) Tatfif, (84) İnşikâk, (85) Bürûç, (86) Târik, (87) Â'lâ, (88) Gaşiye, (89) Fecr, (90) Beled, (91) Şems, (92) Leyl, (93) Duhâ, (94) İnşirâh, (95) Tîn, (96) Alâk, (97) Kadr, (98) Beyyine, (99) Zilzâl, (100) Âdiyât, (101) Kâri'a, (102) Tekâsür, (103) Asr, (104) Hümeze, (105) Fîl, (106) Kureys, (107) Mâ'ûn, (108) Kevser, (109) Kâfirûn, (111) Leheb (Tebbet), (112) İhlâs, (113) Felak, (114) Nâs.

Mekke devrinin orta bölümüne -yani Risalet-i Muhammediyenin beşinci senesinden onuncu senesine kadar uzanan devreye- ait on yedi sûre: (29) Ankebût, (30) Rûm, (31) Lokmân, (32) Secde, (34) Sebe', (35) Fâtır, (36) Yâ-sîn, (37) Saffât, (38) Sâd (39) Zümer, (40) Mü'min, (41) Fussilet veya Secde, (42) Şûra, (43) Zuhruf (44) Duhân, (45) Câsiye, (46) Ahkâf.

Mekke devrinin son kısmına -yani son üç yılına- ait on beş sûre:(6) En'âm, (7) A'râf, (10) Yûnus, (11) Hûd, (12) Yûsuf, (13) Ra'd, (14) İbrâhîm, (15) Hicr, (16) Nahl, (22) Hac, (23) Mü'minûn, (25) Furkân, (26) Şu'arâ, (27) Neml, (28) Kasas.

Medine devrinin ilk iki yılına -yani hicretin birinci ve ikinci senelerine- ait altı sûre: (2) Bakara, (8) Enfâl, (47) Muhammed, (61) Sâf, (62) Cum'a, (64) Tegâbün.

⁵⁸ Celaleddin Abdurrahman es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Said el-Mendub (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1416/1996), 1/37-38; Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beirut: Dâr-u İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1957), 11/87.

⁵⁹ Siddîk Hân, *Fethu'l-beyân*, 1/24.

Hicretin üçüncü ve dördüncü yıllarına ait üç sûre: (3) Âl-i İmrân, (58) Mücâdile, (59) Haşr.

Hicretin beşinci ile sekizinci seneleri arasına ait dokuz sûre: (4) Nisâ, (5) Mâide, (24) Nûr, (33) Ahzâb, (48) Feth, (57) Hadid, (60) Mümtehinine, (63) Münâfikûn, (65) Talâk.

Hicretin dokuzuncu ve onuncu senelerine ait dört sûre: (9) Tevbe, (49) Hucurât, (66) Tahrîm, (110) Nasr.

Doğrul, sûrelerin kronolojik olarak sıraya konulmasını doğru bulmamaktadır.⁶⁰ Özellikle onun böyle bir görüş belirtmesi âyet ve sûrelerin tertibinin tevkifi olduğuna dair inancından kaynaklanır. Diğer müfessirler ise âyet ve sûrelerin tevkifiliği noktasında bir görüş belirtmemişlerdir. Ayrıca onun bu görüşünden o dönemlerde nüzûl sıralı tefsîr anlayışının yaygın olmadığı ve kimilerince hoş karşılanmadığı da anlaşılabilir.

Doğrul, Medenî sûreler kısmının ilk taksiminde iki yılda altı sûrenin nâzil olduğunu ifade ediyor.⁶¹ Ancak sadece Bakara Sûresine baktığımızda bu sûrenin nüzûlünün neredeyse Medine döneminin tamamını kapsadığı görülmektedir. Bu sebeple Doğrul'un yaptığı sûre bazlı bu taksimatın çok da isabetli olmadığını söyleyebiliriz.

Müfessir Siddîk Hân, mukaddimesinde Mekkî-Medenîliğin yalnızca pratik yönünü ele almakta ve ayırmda neyi esas aldığını belirtmemektedir. Lakin biz onun diğer meselelerde olduğu gibi geleneksel ulemanın taksimi olan hicreti esas aldığını düşünüyoruz. Doğrul ise Mekkî-Medenîlik ayırımında neyi esas aldığını belirtmese de onun yaptığı taksimden biz hicreti esas aldığını anlayabilmekteyiz. Doğrul'un taksiminin, özellikle kaynakları arasında yer alan Mevlana Muhammed Ali'nin (1874-1951) taksimiyle paralellik arz ettiği yönündeki tespitimizi de paylaşmak isteriz.⁶²

2.3. Nâsîh-Mensûh

Nâsîh-mensûh konusu geçmişten günümüze en karışık ve çözümü zor olan konulardan biridir. Bu sebeple İslâmî gelenekte İslâm hukukçuları ve müfessirlerin her biri bu konuya değinmiş ve eserlerinde bu konu ile ilgili az da olsa bilgi vermişlerdir.⁶³

Siddîk Hân, Kur'ân'ın ve hadisin nâsîh-mensûhuyla ilgili Farsça bir kitap yazmış ve bu kitabı "*İfâdetu's-şuyûh bi mikdâri'n-nâsîh ve'l-mensûh*" şeklinde adlandırmıştır.⁶⁴ Bu sebeple tefsîrinin mukaddimesinde bu konuyla ilgili bu eserine bakılmasını tavsiye etmiştir. Ayrıca Abduh'ta da bu konu hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Müfessir Doğrul'a göre nâsîh mensûhun açığa çıkmasının sebebi tefsîr kaidesinin⁶⁵ uygulanmamasındandır. Ayrıca bu mesele hakkında bir tek hadisin bile gelmediğini, bu meselenin açığa çıkışının ise asr-ı saadetten sonra olduğunu belirtmektedir.

⁶⁰ Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 1/10-12.

⁶¹ Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 1/11.

⁶² Mevlana Muhammed Ali'de bu taksimi Nöldeke'den bazı hususları eleştirerek ve değiştirerek almıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hadiye Ünsal, *Mevlana Muhammed Ali'nin "The Holy Quran" Adlı Meal-Tefsîri Üzerine Bir İnceleme* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 55-57.

⁶³ Neshle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Zeyd, *en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerim* (Kahire: Daru'l-Fikri'l-Arabî, 1963); Süleyman Ateş, *Kur'ân'da Nesh Meselesi* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996); M. Sait Şimşek, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele* (İstanbul: Ekin Yayınları, 2004).

⁶⁴ Siddîk Hân, *Fethu'l-beyân*, 1/24.

⁶⁵ Müfessirin tefsîr yöntemi kısmındadır.

Doğrul, bu meselenin açığa çıkmasıyla ilgili "Birbirini tutmadığı görülen iki âyet arasında kalanlar bunlardan birinin diğerini nesh ettiğini kabul etmişlerdir" diyerek neshin ulemanın birbirine mütenakız âyetlerin arasında bağlantı kuramamalarından kaynaklı açığa çıktığını iddia etmektedir. Ayrıca sahabenin nesh addettiği âyetlerde mutlak-takyit veya âmm-tahsis ilişkisi bulunduğunu, bizim bugün kullandığımız nesh anlamının ise bu anlamda kullanılmadığını ifade etmektedir.⁶⁶ Özellikle son dönemde yapılan çalışmalarda ilk dönemde nesh kavramının bugün kullanılan anlamda olmadığı açığa çıkarılmıştır. İlk dönemdeki âlimlerde nesh kavramıyla tahsis, takyid, istisna gibi şeylerin kastedildiği görülmektedir.⁶⁷

Doğrul'a göre nesh konusuyla ilgili nâzil olan iki âyetin biri Mekke dönemi (Nahl 16/101) diğeri ise Medine döneminin (Bakara 2/106) ilk zamanlarında nâzil olmuştur. Bu iki dönemde mufassal hükümlerin bulunmadığını, ilgili âyetlerin İslâm'dan önceki dinlerin şeriatlarını nesh ettiğini ve İslâm'ın önceki şeriatlerin yerine kaim olmasından bahsettiğini söylemektedir. Sahabeden gelen nesh haberlerinden bahsedildiğini ama haberler arasında ittifak bulunmadığını belirten Doğrul, bunun sebebi olarak sahabenin iki âyet arasını telif edip edememesine göre âyetin nesh veya muhkem olarak addedilmesinin değişiklik gösterdiğini söylemektedir. Müfessirlerin ise mensûh sayılan âyetlerin sayısını artırmaya çalıştıklarını göz önüne alarak onları eleştiriye tabi tutmaktadır.⁶⁸

Değerlendirme/Sonuç

Araştırma sonucunda müfessirlerden Muhammed Abduh'un mukaddimesinde usûl konusuna ağırlık verdiği, ortak olarak ele alınan Kur'ân ilimlerine de hiçbir şekilde değinmediği görülmüştür. Usûl konusunda da diğer müfessirlerden ayrı olarak geçmiş müfessirlerin yöntemlerini ağır bir şekilde eleştirerek Kur'ân'ın hidâyet boyutunu ön plana çıkaran bir yöntemi esas aldığı anlaşılmıştır. Usûl konusunda hadis rivâyetlerinin bir kısmının bilinmesi ve tefsîrde Kur'ân'ın mana ve muhtevasını ilgilendirmeyen nahiv ve belagat ilgili meselelere fazla girilmemesi gerektiği gibi hususları dile getirmiştir. Ayrıca Kur'ânî kavramların kullanımı noktasında eş ve art zamanlı semantik yöntemin kullanılması gerektiği görüşündedir. Kavramın Kur'ân'ın indiği dönemdeki anlamının açığa çıkması için Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsîrinin elzem olduğunu belirterek eş zamanlı semantik yönteminin esas alınmasını önermiştir.

Siddik Hân'ın ise yöntem ve Kur'ân ilimlerine değinmekle beraber geçmiş ulemanın benimsediği nitelikte bir yöntem belirlediği aşikârdır. Ayrıca Kur'ân ilimleri hususunda kırâat ve nesh meselesine mukaddimesinde değinmeyerek okuyucu bu konuda yazdığı usûl kitabına yönlendirdiği diğer ilimlerden de ortak olarak yalnızca Mekkîlik-Medenilik meselesine kısaca değindiği görülmüştür. Özellikle onun usûl noktasında mukaddimesine ayrı bir önem verdiği görülmektedir. O genel itibarıyla usûl noktasında Abduh gibi yenilik getirememiş klasik ulemanın çizdiği yolda bir tefsîr yazdığı görülmüştür.

Ömer Rıza Doğrul'un mukaddimesi ise çeşitli konuları içeren bir metin olup hem usûl hem de Kur'ân ilimleri konularına değinmiştir. İlgilendiği konular bağlamında klasik ulemanın

⁶⁶ Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 1/50.

⁶⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Galip Gezgin, "Kur'ân'da Nesh Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım" *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 14/1 (2001), 51-52.

⁶⁸ Doğrul, *Tanrı Buyruğu*, 1/52-54. Ayrıca bu kısımda Dihlevî'ye göre mensûh sayılan beş âyetin muhkem olduğunu da delillendirilmektedir. Müfessirlerin nesh kabul ettikleri âyetler için bkz. İbn Hazm, *Kur'ân-ı Kerîm'de Nâsîh ve Mensûh*, trc. Mehmet Aydemir (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2021); İmâm Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân İbnu'l-Cevzî, *Kur'ân-ı Kerîm'de Nâsîh ve Mensûh*, trc. Mehmet Aydemir (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2021).

devamı niteliğinde görüşler serdetmeyip yenilikler getirmiştir. Usûl konusunda muhkem âyetlerin esas alınıp müteşabih âyetlerin onlara uygun tefsîr edilmesi gerektiğini söylemiş ve bu hususta Kur'ân'a bütünsel bakılmasını teklif etmiştir. Kur'ân ilimleri noktasında onun Mekkîlik-Medenilik, nesh ve kıraât konusuna değindiği ve bu hususlarda Mevlana Muhammed Ali'den etkilendiği görülmüştür.

Esere giriş mahiyetinde olan bu mukaddimeler, hala güncelliğini korumaktadır. Tefsîr ilmi özelinde incelediğimiz bu üç âlimin mukaddimeleri de geçmiş dönemde yazılan konuları/sorunları içermektedir. Fakat dönemsel, toplumsal ve sosyal konuların farklılaşmasıyla beraber mukaddimede ele alınan konunun farklı şekillerde ele alınarak ve anlama noktasında farklı yöntemlerle inceledikleri görülmektedir. Bizler bunun örneklerini Abduh'un mukaddimesinde görmekteyiz. Onun geçmiş dönemde yapılan çalışmaları eleştirerek yeni bir metod inşa etmeye çalışması bunun göstergelerindedir. Ayrıca Ömer Rıza Doğrul'un mukaddimede ele aldığı konular, farklı bir yöntemle yorumlandığı görülmektedir. Sıddık Hân ise klasik anlayışın devamı niteliğindedir.

Öneri: Bizim mukaddimeler özelinde yaptığımız bu makale/çalışma tefsirlerin bütünü kapsayıcı bir şekilde yapıp müfessirlerin tefsirlerin içerisinde dile getirdikleri yorumlar yaşadıkları çağla, ilmi birikim ve dine bakışları açısından kıyaslanabilir.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed – Rıza, Reşid. *Tefsîru'l-menâr*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 1366/1947.
- Ateş, Süleyman. *Kur'ân'da Nesh Meselesi*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1996.
- Ateş, Süleyman. *İşari Tefsîr Okulu*. İstanbul: Yeni Ufuk Neşriyat, 1998.
- Aydemir, Abdullah. *Tefsîrde İsrailiyat*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, ts.
- Aydemir, Mehmet. “‘Ey İnsanlar!’ Ve ‘Ey İman Edenler!’ İlahî Hitaplarıyla Kimler Kastediliyor? Mukâtil B. Süleyman Tefsiri Kapsamında Bir İnceleme”. ed. Abdullah Demir. 140-141. Ankara: Oku Okut Yayınları, 2022.
- Birişik, Abdulhamit – Cüneyt, Eren. “Sıddık Hasan Hân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/92-95. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Birişik, Abdulhamit. “Hindistan'da Dini Araştırmalar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/84-101. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Bıyıkoğlu, Yakup. “Rivayet Türü Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Bilgisi Bağlamında Değeri (Hüseyin el-Begavî, Muhammed İbnu'l-Cevzî ve İbn Kesîr Örneği)”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/1(2019), 40-57.
- el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u'l-musnedu's-sahîhu'l-muhtaşar*. tsh. Musatafa Dibu'l-Buga. Şam: Dâru'l-Ulumi'l-İnsaniyye, ts.
- Bulut, Ali. *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2009.
- Çalışkan, İsmail. *Tefsîr Usûlü*. Ankara: Okulu Yayınları, 2017.
- Doğrul, Ömer Rıza. *Tanrı Buyruğu*. İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kağıtçılık T.L.Ş., 1955.

- Denizer, Nurullah. *Kur'ân'ın Sûfî Yorumu -Bursevî Örneği-*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.
- Duman, M. Zeki. *Uygulamalı Tefsîr Usûlü ve Tefsîr Tarihi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1992.
- Dumlu, Ömer. *Tefsîr Usûlü*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2017.
- Ebû Davûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*. İstanbul: y.y. 1992.
- Gezgin, Ali Galip. "Kur'ân'da Nesh Problemine Eleştirel Bir Yaklaşım". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 14/1 (2001), s. 49-67.
- Görener, İbrahim. "Tefsir Usûlü ve Kur'ân İlimlerinin Tefsir Yöntemi Açısından Değerlendirilmesi". *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü* (2009), 227-240.
- İbnu'l-Cevzî, İmâm Cemâluddîn Ebû'l-Ferec Abdurrahmân. *Kur'ân-ı Kerîm'de Nâsîh ve Mensûh*. trc. Mehmet Aydemir. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2021
- İbnu'l-Cezerî, Şemsüddin. *Müncidü'l-mukriîn ve mürşidü't-talibîn*. b.y.: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Hazm, *Kur'ân-ı Kerîm'de Nâsîh ve Mensûh*, trc. Mehmet Aydemir. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2021.
- el-İsfehânî, Râgıp. *Tefsîre Giriş (Mukaddimetu Tefsîri'r-Râgıb)*. trc. Celalettin Divelekçi. İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
- Kırbaçoğlu, Hayri. "Fazlur Rahman'ın Sünnet/Hadis Anlayışına Bir Katkı". *İslam ve Modernizm Fazlur Rahman Tecrübesi* (1997), 278-290.
- Koçinkağ, Mansur. "Günümüze Ulaşan İlk Metinlerde Hadîs ve Sünnet Kavramı". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (2017), 93-116.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Muhammed, Abdurrahim Muhammed. *Nebevî Tefsîr*. trc. Ömer Dumlu - Mehmet Aydemir. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2022.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc. *el-Musnedu's-saḥîhu'l-muḥtaṣar bi nakli'l-'adl 'ani'l-'adl ilâ Resûlillâh*. thk. Muhammed Fuad Abdalbaki. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1983.
- Na'nâa, Remzi. *el-İsrailiyat ve eseruhâ fî kütübi't-tefsîr*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1970.
- Nizamî, Halîk Ahmed. "Hindistan'da Din", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18/85-92. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Serinsu, Ahmet Nedim. *Kur'ân ve Bağlam*. İstanbul: Şule Yayınları, 2018.
- Siddik Hasan Hân. *Fethu'l-beyân fî makâsidi'l-Kur'ân*. Beyrut: Mektebetu'l-Asriyye, 1412/1992.
- es-Suyûtî, Celeddin Abdurrahman. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Said el-Mendub. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1416/1996.
- Şimşek, M. Sait. *Kur'ân'ın Anlaşılmasında İki Mesele*. İstanbul: Ekin Yayınları, 2004.

Ünsal, Hadiye. *Mevlana Muhammed Ali'nin "The Holy Quran" Adlı Meal-Tefsîri Üzerine Bir İnceleme*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

et-Taberî, Muhammed b. Cerir b. Yezid Ebû Cafer. *Câmi'u'l-beyân fî te'vili'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. b.y.: Müessesetu'r-Risale, 1420/2000.

Zarzûr, Adnan. *Ulûmu'l-Kur'ân medhal ilâ tefsîri'l-Kur'ân be beyânu i'câzih*. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmiyye, 1412/1991.

ez-Zerkanî, Muhammed Abdulazim. *Menahilu'l-irfan fî ulumi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2019.

ez-Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâr-u İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957.